

Pia Koivunen ja Simo Mikkonen

Kulttuuridiplomatian näkökulma kylmään sotaan

Ylen dokumenttisarja Kylmän sodan Suomi herätti alkuvuodesta 2022 runsaasti keskustelua lähihistorian muistamisesta, tutkimuksesta ja kansallisesta historiakuvastamme.¹ Kylmä sota on näkynyt myös ajankohtaisissa maailmanpolitiikkaa käsittelevissä analyyseissa viimeistään Venäjän ja Georgian vuoden 2008 sodasta lähtien. Sota lisäsi Venäjän ja lännen välisiä jännitteitä ja herätti pohdintoja kylmän sodan uudesta tulemisesta.² Venäjän Ukrainaankohdistaman hyökkäyssodan myötä on esitetty kylmän sodan jälkeisen ajan päättyneen sekä spekuloitu sillä, päättyikö kylmä sota sittenkään vuoteen 1991.³ Kylmää sotaa käytetään siis historiapolitiittisen keskustelun välineenä, mutta sen kautta arvioidaan myös tämän päivän kansainvälisiä suhteita.

Toisen maailmansodan jälkeistä maailmaa väritti kapitalistisen ja sosialistisen yhteiskuntajärjestelmän välinen kamppailu, johon jo omana aikanaan viitattiin kylmän sodan metaforalla. Sosialistisen järjestelmän romahtaminen yli kolme vuosikymmentä sitten käynnisti murroksen aikakauden tutkimuksessa. Kun kylmästä

sodasta tuli historiaa, myös painopiste siirtyi yhteiskuntatieteistä historian tutkimukseen. Kylmän sodan tutkimus keskittyi pitkään makrotason politiikan – diplomatian, maiden välisen suhteiden ja asevarustelun – tarkasteluun. Viimeisten vuosikymmenten aikana tutkimus on monipuolistunut merkittävästi. 1990-luvulla Venäjän ja sosialistiseen blokkiin kuuluneiden itäisen Keski-Euroopan maiden arkistojen avautuminen auttoi tutkijoita täydentämään käsitystä kansainvälisten suhteiden kehityksestä kylmän sodan vuosina, erityisesti sosialistimaiden osalta. Samalla tarkastelun fokus alkoi siirtyä politiikasta kohti sosiokulttuurisia ilmiöitä, politiikan ylätaasoilta kylmän sodan kulttuuristen ja inhimillisten vaikutusten sekä erilaisten rakenteiden ja toimijoiden tarkasteluun.⁴

Uudet näkökulmat ovat monipuolistaneet käsitystämme sekä kylmään sotaan liittyneistä ilmiöistä että keskeisistä toimijoista. Niin kutsuttu kulttuurinen kylmä sota on yksi kylmän sodan tutkimuksen tuoreimmista tutkimusaloista. Siinä yhteiskuntajärjestelmien välinen kamppailu nähdään sotilaallisen ja taloudellisen kyvykkyy-

1. Kylmän sodan Suomi, Yle Areena, <https://areena.yle.fi/1-50828775>; Pia Koivunen, Liisa Lalu, Saara Matala & Ville Soimetsä, Kylmän sodan Suomi ja historiallisen tarinankerronnan vaikeus. *Politiikasta* 20.1.2022, <https://politiikasta.fi/kylman-sodan-suomi-ja-historiallisen-tarinankerronnan-vaikeus/> (24.4.2022); Pauli Kettunen, Kylmä sota ja Suomi historiapolitiittisina konstruktioina. *Suomen Historiallinen Seura*, 21.3.2022, <http://www.histseura.fi/blogisarja-kylma-sota-ja-suomi-historiapoliittisina-konstruktioina-pauli-kettunen/> (24.4.2022).
2. Edward Lucas, *The New Cold War. Putin's Threat to Russia and the West*. Bloomsbury 2008.
3. Michael Weiss, Russia's ex-foreign minister on his 'totalitarian' country. *New/Line Magazine* 9.3.2022, <https://newlines-mag.com/reportage/russias-ex-foreign-minister-on-his-totalitarian-country/> (24.4.2022).
4. Anette Vowinckel, Marcus Payk & Thomas Lindenberger, *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. Berghahn Books 2012; Rana Mitter & Patrick Major (toim.) *Across the Blocs. Cold War Cultural and Social History*. Frank Cass 2004; Peter Romijn, Giles Scott-Smith & Segal Joes (toim.) *Divided Dreamworlds. The Cultural Cold War in East and West*. Amsterdam University Press 2012; Simo Mikkonen & Pia Koivunen (toim.) *Beyond the Divide: Entangled Histories of Cold War Europe*. Berghahn 2015.

den ohella sivilisaatioiden välisenä kilpailuna. Kulttuurinen kylmä sota oli taistelua arvoista, asenteista, uskomuksista ja maailmankuvista, pyrkimystä vakuuttaa maailma oman yhteiskuntajärjestelmän paremmuudesta ja kestävydestä.⁵

Yksi keskeisistä kulttuurisen kylmän sodan ilmiöistä on kulttuuridiplomatia, jonka tarkastelu on jo pitkään ollut kansainvälisesti keskeisimpiä kylmän sodan tutkimuksen ulottuvuuksista. Kulttuurista tuli osa kylmän sodan kansainvälistä pelikenttää, jossa supervallat pyrkivät käyttämään taiteita, urheilua ja koulutusta ulkopoliittikan jatkeena ja osoittamaan niiden avulla oman yhteiskuntajärjestelmänsä paremmuutta sekä muille että itselleen.⁶ Kansainvälistymiskehitystä olisi tapahtunut ilman kylmää sotaakin, mutta suurvaltakilpailu ja blokkijako vaikuttivat merkittävästi siihen, miten kehitys eteni. Lisäksi kulttuuria hyödynsivät myös muut kuin supervallat, sekä blokkeihin kuuluvat, että niiden ulkopuoliset valtiot. 2000-luvulta lähtien kylmä sota onkin alettu nähdä aiempaa kokonaisvaltaisempänä ilmiönä, johon kuuluvat kulttuuriset ulottuvuudet.

Kylmän sodan tarkastelu kulttuurisena ilmiönä pitää kuitenkin sisällään myös teleologisen selittämisen vaaran. Kaikki taiteen ja kulttuurin alalla tapahtunut kansainvälinen toiminta ei ollut kylmän sodan määrittämää. Supervaltojen välinen konflikti vaikutti toki monin tavoin kansainvälisissä suhteissa ja ajan ilmapiirissä, mutta se ei ollut lähtökohtaisesti määrittävä tekijä eri taiteiden ja kulttuurialojen kansainvälisessä toiminnassa. Kylmän sodan hallitsemat kansainväliset suhteet kuitenkin vaikuttivat merkittävästi usein epäpoliittisena nähtyyn kulttuurialaan ja sen kansainväliseen kehitykseen.⁷

Suomalainen keskustelu kylmästä sodasta on tyyppillisesti keskittynyt joko Suomen neuvosto-

suhteeseen, jota käsitellään pitkälti suomettumisen käsitteen kautta, tai kylmän sodan tarkasteluun ennen kaikkea suurvaltakysymyksenä, josta Suomi nähdään joko erillisenä tai vähintäänkin passiivisena toimijana. Kulttuurinen katse kylmään sotaan on jäänyt pienemmälle huomiolle, joskin viime vuosina tutkimusta Suomen, suomalaisten ja suomalaisen yhteiskunnan kytkeytymisestä kulttuuriseen kylmään sotaan on alkanut ilmestyä enenevässä määrin.⁸

Tässä teemanumerossa lähestymme kylmän sodan aikaista kulttuuridiplomatiaa erityisesti Suomeen kohdistuneen ja Suomen harjoittaman kulttuuridiplomatian näkökulmista. Selvitämme yhtäältä millaisia vaikutuspyrkimyksiä Suomeen kohdistui ja toisaalta millaista kulttuuridiplomatiaa Suomi itse harjoitti kylmän sodan vuosina. Viittaamme kylmällä sodalla aikakauteen, joka alkoi 1940-luvun loppupuoliskolla ja päättyi Neuvostoliiton sekä sosialistisen järjestelmän romahdukseen 1980–1990-lukujen taitteessa. Seuraavassa avaamme lyhyesti kylmän sodan kulttuuridiplomatian tutkimuksen viimeaikaisia kysymyksiä, käsitteellistä keskustelua sekä tämän numeron teemoja.

Suurvaltojen kamppailusta ruohonjuuritasolle

1990-luvulla käynnistyneen kulttuurisen kylmän sodan tutkimuksen painopiste oli aluksi vahvasti supervaltojen, erityisesti Yhdysvaltain pyrkimyksissä viedä amerikkalaista unelmaa ulkomaille. Kommunismin patoamiseen, liberaalin demokratian levittämiseen sekä Yhdysvaltain maakuvan kiillottamiseen tähdännyt kulttuuridiplomatia välitti kuvaa vapaan maailman puolustajasta.⁹ Viimeisen kymmenen vuoden aikana näkökul-

5. Patrick Major & Rana Mitter, *East is East and West is West? Towards a Comparative Socio-Cultural History of the Cold War*. Teoksessa Rana Mitter & Patrick Major *Across the blocs. Cold War Cultural and Social History*. Frank Cass 2004, 1–22.

6. David Cate, *Dancer Defects. The Struggle for Cultural Supremacy during the Cold War*. Oxford University Press 2003.

7. Ks. esim. Kiril Tomoff, *Virtuosi Abroad. Soviet Music and Imperial Competition during the Early Cold War 1945–1958*. Cornell University Press 2015; Simo Mikkonen & Pekka Suutari (toim.) *Music, Art and Diplomacy. East-West Cultural Interactions and the Cold War*. Routledge 2016.

8. Seppo Henttilä, *Harppi-Saksan haarukassa. DDR:n poliittinen vaikutus Suomessa*. SKS 2004; Joni Krekola, *Maailma kylässä 1962. Helsingin nuorisofestivaali*. Like 2012; Maija Koskinen, *Taiteellisesti elvyttävää ja poliittisesti ajankohtaista. Helsingin Taidehallin näyttelyt 1928–1968*. Helsingin yliopisto 2019; Marek Fields, *Defending Democracy in Cold War Finland. British and American Propaganda and Cultural Diplomacy in Finland 1944–1970*. Brill 2020; Simo Mikkonen ”Te olette valloittaneet meidät!” *Taide Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1944–1960*. SKS 2019. Uutta tutkimusta aiheesta on tulossa Pia Koivusen johtamassa akatemiahankkeessa Mission Finland. *Cold War Cultural Diplomacy at the Crossroads of East and West (2020–2024)*, jossa tutkitaan Yhdysvaltain, Neuvostoliiton ja niiden liittolaisten kulttuurisia vaikutuspyrkimyksiä Suomessa kylmän sodan vuosina (<https://missionfinland.utu.fi/>).

9. Laura Belmonte, *Selling the American Way. U.S. propaganda and the Cold War*. University of Pennsylvania Press 2008.

mat ovat monipuolistuneet ja aiemmin Yhdysvaltain dominoima kenttä on laajentunut tarkastelemaan paitsi Neuvostoliiton myös muiden kuin supervaltojen toimintaa sekä yhteiskuntajärjestelmien sisällä tapahtunutta vaikuttamista.¹⁰ Kuten monella muullakin historiantutkimuksen alueella globaali etelä on kuitenkin jäänyt vähäisemmälle huomiolle, vaikka Yhdysvallat, Neuvostoliitto ja useat muut maat pyrkivätkin laajentamaan kulttuuridiplomatian toimiaan myös blokkien ulkopuolisiin maihin.¹¹

Supervaltojen välinen kamppailu on kylmän sodan kulttuuridiplomatian keskeinen teema, jota on tarkasteltu niin amerikkalaisen populaarikulttuurin kuin venäläisen korkeakulttuurin vientinä.¹² Neuvostoliiton kulttuuridiplomatiassa keskeisellä sijalla oli klassisen korkeakulttuurin ja kansankulttuurin yhdistelmä, joka pohjasi Neuvostoliiton kulttuurikäsityksille. Pyrkimyksenä oli kaventaa raja-aitoja korkean ja matalan kulttuurin välillä sekä nostaa esiin maan monikulttuurista ja monikansallista luonnetta korostamalla eri kansojen kulttuuriperinteitä.¹³ Niinpä Bolšoi-teatterin balettitähtien ohella ulkomailla kiersi muun muassa Igor Moisejevin kansantanssiryhmä.¹⁴ Yhdysvallat panosti niin ikään klassiseen kulttuuriin, mutta vaihteli joustavasti painopisteitä sen mukaan, millainen kulttuuri tuntui vetoavan kohdemaissa. Esimerkiksi jazz-musiikki tai abstraktitaide eivät lähtökohtaisesti olleet Yhdysvaltain kulttuuridiplomatian kulmakiviä, mutta niistä tuli sellaisia, koska niiden havaittiin vetoavan eurooppalaiseen yleisöön.¹⁵

Huolimatta siitä, että yhteiskuntajärjestelmien välinen kilpailu oli kulttuurisen kylmän sodan ytimessä, supervaltojen kulttuurihegemoniset pyrkimykset eivät kohdistuneet vain kilpailevan

järjestelmän kansalaisiin. Kulttuurikamppailua käytiin pitkälti myös oman blokin sisällä. Yhdysvaltain kulttuurinen vaikutus Länsi-Euroopassa, josta on käytetty myös nimitystä coca-koloniisaatio, on ilmiönä tutumpi kuin Neuvostoliiton huomaamattomampi kulttuurinen vallankäyttö Euroopan sosialistimaissa. Niissä Neuvostoliitto pyrki kulttuuri- ja taidetapahtumien, muistomerkkien ja juhlien avulla sitomaan itäisen Keski-Euroopan sosialistimaita omaan leiriinsä.¹⁶

Valtioiden välisten kulttuurisopimusten ja institutionaalisten tiede- ja kulttuurivaihto-ohjelmien ohella tutkimus on viime vuosina ulottunut yhä enemmän ruohonjuuritason toimijoiden, erilaisten kansalaisjärjestöjen ja yksilöiden toimintaan. Ystävyysseurat, taide- ja kulttuuritapahtumat, nuorison ja lasten näkökulma järjestelmien väliseen kamppailuun sekä vaikuttamisen kokemushistoriallinen puoli ovat tuoneet valtavasti uusia näkökulmia ja analyysitasoja kylmän sodan kulttuuridiplomatian tutkimukseen.¹⁷

Tavallisten ihmisten roolia korostava kansalaisdiplomati (citizen diplomacy) näkökulma tuo esiin inspiroivien yksilötarinoiden käyttövoiman. Yhdysvaltalaisesta koulutyöstä, Samantha Smithistä tuli 1980-luvun alussa eräänlainen hyväntahdonlähettiläs Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton välille. Supervaltojen välistä ydinsotaa pelännyt Smith lähetti kirjeen neuvostojohtaja Juri Andropoville joulukuussa 1982 ja vieraili sen jälkeen perheineen Neuvostoliitossa. Todellinen rauhansymboli Smithistä tuli kuitenkin vasta hänen kuolemaansa johtaneen traagisen lento-onnettomuuden jälkeen vuonna 1985. Suurelle yleisölle Smithistä muotoutui kansalaisdiplomatiian kasvot, joita sekä Yhdysvallat että Neuvostoliitto hyödynsivät omissa medianarratiiveissaan

10. Patryk Babiracki, *Soviet Soft Power in Poland. Culture and the Making of Stalin's New Empire, 1943–1957*. University of North Carolina Press 2015; Rachel Applebaum, *Empire of Friends. Soviet Power and Socialist Internationalism in Cold War Czechoslovakia*. Cornell University Press 2019.
11. Ks. Tobias Rupprecht, *Soviet Internationalism after Stalin. Interaction and Exchange between the Soviet Union and Latin America during the Cold War*. Cambridge University Press 2015; Yulia Gradszkova, *The Women's International Democratic Federation, The Global South and the Cold War. Defending the Rights of Women of the 'Whole World'?* Routledge 2021.
12. Belmonte 2008; Mikkonen 2019.
13. David L. Hoffmann, *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity 1917–1941*. Cornell University Press 2003.
14. Mikkonen 2019; Anne Searcy, *Ballet in the Cold War. A Soviet-American Exchange*. Oxford University Press 2020.
15. Penny Von Eschen, *Satchmo Blows up the World. Jazz Ambassadors Play the World*. Harvard University Press 2004; Lisa Davenport, *Jazz Diplomacy. Promoting America in the Cold War era*. University of Mississippi Press 2009.
16. Amerikkalaistamisesta ks. Reinhold Wagnleitner, *Coca-colonization and the Cold War. The cultural mission of the United States in Austria after the second world war*. University of North Carolina Press 1994; Babiracki 2015; Appelbaum 2019.
17. Sonja Grossman, *Falsche Freunde im Kalten Krieg? Sowjetische Freundschaftsgesellschaften in Westeuropa als Instrumente und Akteure der Cultural Diplomacy*. De Gruyter 2019; Pia Koivunen, *Performing Peace and Friendship. The World Youth Festival and Soviet Cultural Diplomacy*. De Gruyter 2022 (tulossa).

ja johon ne projisoivat omia toiveitaan ja käsityksiään.¹⁸

Käsitteiden moninaisuuden ongelma

Kulttuuridiplomatian merkityksen kasvua juuri kylmän sodan aikana heijastaa se, että kulttuuridiplomatian käsite, *cultural diplomacy*, syntyi nimenomaan Yhdysvalloissa. Käsitteen käyttö yleistyi 1950-luvun loppupuolella samaan aikaan kun Neuvostoliiton ja länsimaiden välillä solmittiin kulttuurisopimuksia. Stalinin kuolema (1953) käynnisti Neuvostoliiton ulkopoliitikassa uudenlaisen vaiheen, johon kuului kulttuurivaihdon tukeminen myös länsimaiden kanssa.¹⁹ Länsimaiden välinen kulttuurivaihto oli vilkasta ilman valtioiden välisiä sopimuksiakin, mutta valtiot pyrkivät osaltaan kasvattamaan rooliaan ja koordinoimaan toimia, erityisesti Neuvostoliiton ja muiden sosialistimaiden suuntaan. Samalla kulttuuridiplomaattinen toiminta kehittyi osana ulkopoliittista toimintavalikoimaa.

Kulttuuridiplomatia voidaan määritellä valtion kommunikaatioksi ulkomaailman, erityisesti ulkomaan kansalaisten kanssa kulttuurin ja taiteiden välityksellä. Käsitteen merkityskenttään mahtuu hyvin eri tyyppisiä tapoja ymmärtää kulttuuridiplomatiaa ilmiönä. Jotkut tutkijat viittaavat kulttuuridiplomatialla suoraviivaiseen mielipiteisiin vaikuttamiseen, kun taas toisille kyse on enemmän vastavuoroisista kulttuurien välisistä kohtaamisista.²⁰ Kulttuuridiplomatian käsite kytkeytyy tutkimuksessa usein erilaisiin vaikuttamista kuvaaviin käsitteisiin. Tällaisia ovat esimerkiksi julkisuusdiplomatia (*public diplomacy*), pehmeä valta tai vallankäyttö (*soft power*), informaatiovaikuttaminen (engl. yleensä *information warfare*) ja propaganda. Suoran vaikuttamisen ohella kulttuuridiplomatia voi olla myös näennäisesti passiivisempaa, mahdollisuuksien luomista ajatusten ja käytänteiden vaihdolle, esimerkiksi erilaisten tapahtumien, näyttelyiden ja konferenssien muodossa.

Maakuvasta sekä omaa valtiota ja järjestelmää koskevan uutisoinnin hallinnasta tuli kylmän sodan alkuvuosikymmeninä keskeinen osa diplomatiaa. Oivana esimerkkinä toimii avaruushjelman hyödyntäminen osana Neuvostoliiton kansainvälistä viestintää. Vuonna 1957 maata kiertävälle radalle laukaistu satelliitti Sputnik aloitti Neuvostoliiton avaruuden valloituksen. Sputnikin ohella myönteistä kuvaa sekä neuvostomaasta että sen järjestelmästä loivat avaruuseläimet, kuten koirat Laika, Strelka ja Belka, ja kosmonautit, jotka avaruuslennoillaan osoittivat, etteivät maapallon rajat olleet mahdottomat ylittää.²¹

Suomen julkisuusdiplomatiassa taas puolueettomuuskuvan vaaliminen oli keskeinen tavoite. Virheellisinä pidettyjä näkemyksiä Suomen kansainvälisestä asemasta ja suomettumisesta pyrittiin aktiivisesti korjaamaan eri medioissa ympäri maailmaa. Samalla puolueettomuutta alleviivaamalla osoitettiin, miten Suomi huomioi eri toimissaan sekä itä- että länsiblokin. Näiden kaltaiset toimet mielletään osaksi kulttuuridiplomatiaa, vaikka julkisuusdiplomatiata saattoivat hoitaa eri toimijat kuin muita kulttuuridiplomatian osa-alueita.²² Tällä erolla on kuitenkin suurempi vaikutus tutkimuksen tekemiseen (lähteiden sijainti ja hajanaiset arkistot) kuin varsinaisesti valtion kulttuuridiplomaattiseen toimintaan, jossa ero näkyi lähinnä toiminnan koordinoimisen mahdollisina ongelmina.

Sekä käytännön toiminnassa että käsitteenä kulttuuri- ja julkisuusdiplomatiata edelsi propaganda, joka ennen toista maailmansotaa miellettiin vielä neutraalina terminä ja jopa synonyymina mainonnalle. Propaganda sai kuitenkin pahan kaiun sodan aikana ja siitä tuli pian sodan jälkeen pejoratiivi, jota käytettiin leimaamaan vastapuolen viestintä valheelliseksi. Etenkin kansallissosialistisen Saksan toiminta loi propagandasta niin kielteisen mielikuvan, että se sopi huonosti vapaan maailman ja demokratian

18. Matthias Neumann, Children Diplomacy During the Late Cold War. Samantha Smith's Visit of the 'Evil Empire'. *History* 104:360 (2019), 275–308.

19. Nigel Gould-Davies, The Logic of Soviet Cultural Diplomacy. *Diplomatic History* 27:2 (2003), 193–214.

20. Jessica C. A. Gienow-Hecht, What Are We Searching For? Culture, Diplomacy, Agent, and the State. Teoksessa Jessica C. A. Gienow-Hecht & Mark C. Donfried, *Searching for a Cultural Diplomacy*. Berghahn 2010, 3–11.

21. Andrew Jenks, *The Cosmonaut Who Couldn't Stop Smiling. The Life and Legend of Yuri Gagarin*. NIU press 2014; Iina Kohonen, *Picturing the Cosmos. A Visual History of Early Soviet Space Endeavor*. Intellect 2017.

22. Suomen puolueettomuudesta ks. esim. Johanna Rainio-Niemi, *The Ideological Cold War. The Politics of Neutrality in Austria and Finland*. Routledge 2014.

puolestapuhujaksi identifioituneen Yhdysvaltain keinovalikoimaan. Yhdysvalloissa propaganda-termin käytöstä luovuttiinkin muutoin kuin viitatessa vihollismaiden toimintaan. Julkisessa kielenkäytössä tilalle tuli informaatioon viittavia sanoja, mikä näkyy esimerkiksi vuonna 1953 perustetun USIA:n (U.S. Information Agency) nimessä.²³ Propaganda ilmiönä ja terminä ei kuitenkaan hävinnyt mihinkään. Yhdysvalloissakin eri valtionelinten sisäisissä keskusteluissa ulkomaan kansalaisten mielipiteisiin vaikuttamisesta saatettiin edelleen puhua propagandana, vaikkei käsitettä enää julkisesti käytettykään.²⁴

Sen sijaan Neuvostoliiton osalta muutosten aika koitti vasta Stalinin kuoleman (1953) jälkeen ja silloinkin vain rajatusti. Neuvostoyhteiskunnassa propaganda muodosti yhden sen kulmakivistä, ja se nähtiin myönteisenä toimintana. Propaganda oli tapa valistaa kansaa ja jakaa valanpitäjien näkökulmasta oikeaa tietoa. Tavoitteena oli takapajuksen ja maatalousvaltaisen tsaarin Venäjän muuttaminen moderniksi teolliseksi yhteiskunnaksi. Koska aiempi viestintä oli ollut hallitsevien luokkien vinouttamaa, vinoutettiin sitä nyt työväenluokan näkökulmaa suosivaksi. Rakenteellisesti propagandan merkitys neuvostoyhteiskunnassa näkyi siinä, että jokaisessa valtion elimessä, komiteassa ja järjestössä oli oma agitaatio- ja propagandaosastonsa. Sama propagandakäsitys heijastui Neuvostoliiton kansainväliseen viestintään jo sotienvälisenä aikana: Neuvostoliiton tavoitteena oli levittää maasta tietoa vastapainona sille, minkä se katsoi olevan muiden maiden valheellista tietoa Neuvostoliitosta. Tässä suhteessa Neuvostoliiton osalta ero maailmansotaa edeltävään ja sodan jälkeiseen aikaan oli pieni.²⁵

Kylmä sota toimi loogisena jatkumona Neuvostoliiton aiemmalle toiminnalle. Tämä näkyi

myös organisaatiotasolla, sillä vaikka Neuvostoliiton ulkomaiseen propagandaan ja kulttuuri-diplomaattiseen toimintaan osallistui lukuisia eri organisaatioita, VOKS, eli ulkomaisista kulttuuri-suhteista vastannut yhdistys oli tärkein kulttuuri-diplomaattinen toimija vuodesta 1925 vuoteen 1957 asti. Se oli näennäisesti yhdistys, jolla oli sisaryhdistyksiä ympäri maailmaa, esimerkiksi Suomessa sen keskeinen yhteistyökumppani oli vuonna 1944 perustettu Suomi–Neuvostoliitto-Seura. VOKS toimi läheisessä yhteistyössä Neuvostoliiton ulkoministeriön, turvallisuuspalveluiden, kulttuuriministeriön sekä muun muassa taiteilijaliittojen kanssa. Se pyrki sekä levittämään propagandaa että vaikuttamaan eri keinoin ulkomaisen älymystön näkemyksiin Neuvostoliitosta ja kommunismista. Vuonna 1958 VOKS korvattiin uusilla organisaatiolla samalla kun Neuvostoliitto laajensi kulttuuridiplomaattista toimintaansa.²⁶

Huomionarvoista on se, että Neuvostoliitto käytti eri käsitteitä kuin useimmat länsimaat. Tämä näkyi paitsi käsitteen propaganda käytössä viestinnän sijasta, myös siinä, että kulttuuri-diplomatian sijaan puhuttiin kulttuurisuhteista ulkomaisten kanssa.²⁷ Tällä käsitteellä viitattiin yleensä muiden maiden kanssa solmittuihin kulttuuri- ja koulutus sopimuksiin, jotka tyypillisesti sisälsivät erilaista vaihtotoimintaa. Erityisen dynaamista kulttuurivaihtoon tähdännyt toiminta oli 1950-luvun puolivälistä 1960-luvun puoliväliin. Samoihin aikoihin (1957–1967) toimi kulttuurisuhteiden valtionkomitea, jolla oli keskeinen rooli Neuvostoliiton kulttuuridiplomaattisten toimien koordinoimisessa. Brežnevin kaudella (1965–1982) kulttuuridiplomatian käytöstä ei varsinaisesti luovuttu, mutta toimintaa ei myöskään kehitetty 1950-luvun jälkipuoliskon tapaan.²⁸

Kulttuuridiplomatiassa olennaisena voidaan pitää valtiollisen kytköksen lisäksi ei-valtiollisia

23. Ks. esim. Nicholas Cull, *The Cold War and the United States Information Agency. American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989*. Cambridge University Press 2009.

24. Marek Fields, *Länneistä tulee. Britannian ja Yhdysvaltojen propaganda kylmän sodan Suomessa*. Arthouse 2019, 12–14, passim.

25. Peter Kenez, *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929*. Cambridge University Press 1985; David Brandenberger, *Propaganda State in Crisis. Soviet Ideology, Indoctrination, and Terror under Stalin, 1927–1941*. Yale University Press 2011.

26. Rósa Magnúsdóttir, *Enemy Number One. The United State of America in Soviet Ideology and Propaganda, 1945–1959*. Oxford University Press 2019, passim; Nagornaja, Oksana et al., *Sovetskaja kul'turnaja diplomatija v uslovijah Holodnoi voiny*. Rosspen 2018, 38–60.

27. Magnúsdóttir 2019, 1–10.

28. Simo Mikkonen, *Changing Dynamics. From International Exchanges to Transnational Musical Networks*. Teoksessa Dina Fainberg & Artemy Kalinovsky (toim.) *Reconsidering Stagnation in the Brezhnev era. Ideology and Exchange*. Lexington Books 2016.

toimijoita. Valtiollisten ja ei-valtiollisten toimijoiden välinen suhde voi vaihdella merkittävästi.²⁹ Neuvostoliiton ja sosialistimaiden osalta valtio oli mukana kaikessa ulkomaille suuntautuneessa toiminnassa. Vaikka Neuvostoliitonkin tapauksessa eri organisaatioilla oli keskenään ristiriitaisia tavoitteita, länsimaiden osalta kuvio on usein paljon monimutkaisempi kaupallisten ja kolmannen sektorin toimijoiden merkittävän roolin vuoksi. Esimerkiksi Yhdysvallat hyödynsi aktiivisesti yksityisiä toimijoita ja näiden asiantuntemusta osana kulttuuridiplomatiaansa, toimien usein vain koordinoivana ja rahoittavana tahona. Tämä yksityisen ja julkisen toiminnan välinen suhde asettaa kulttuuridiplomatian tutkimukselle myös haasteita, koska toiminta voi näyttäytyä valtion ja yksityisen toimijan näkökulmasta varsin erilaiselta. Yksittäiset toimijat eivät välttämättä edes mieltäneet olevansa mukana kulttuuridiplomaattisessa toiminnassa.

Kansainvälisesti vertailevan tutkimuksen kulttuuridiplomatiasta tekeekin vaikeaksi se, että aikalaistoimijat eri aikoina ja eri valtioissa ovat kutsuneet ilmiötä eri nimillä tai samat käsitteet on ymmärretty hieman eri tavoin. Vaihtelua on myös nähtävissä siinä, miten kulttuuridiplomatian toimijat sijoittuvat suhteessa vallanpitäjiin ja millaisten rakenteiden avulla he toimivat. Moskovan valtiollisella Bolšoi-teatterilla oli hyvin toisenlainen asema kuin New Yorkin yksityisellä The Museum of Modern Artilla, vaikka kumpikin oli aktiivisesti mukana kulttuuridiplomatian toteuttamisessa. Nämä erot sekä toiminnan luonteesta että siihen liittyvässä kielenkäytössä kuului kuitenkin kulttuuridiplomatian tutkimuksen ydinalueisiin, sillä niiden kautta päästään kiinni siihen, miten kulttuuridiplomatiaa suunnitellaan ja sitä toteuttaneet hahmottivat nämä toimet ja oman roolinsa siinä.

Kulttuuridiplomatian kehitys oli voimakasta juuri kylmän sodan kaudella, vaikka ilmiö sinänsä ei ole uusi ja kulttuurisia menetelmiä on käytetty valtioiden välisissä suhteissa niin kauan kuin valtioita on ollut olemassa. Kylmän sodan vuosina valtiot kuitenkin kiinnittivät kulttuuriin vaikut-

tamisen keinona aiempaa huomattavasti enemmän huomiota. Poliitikantutkija Joseph Nye nosti 1980-luvun lopulla esille pehmeän voimankäytön (*soft power*) käsitteen, jolla hän viittasi kulttuurin ja poliittisten arvojen sekä viestinnän käyttöön ulkopoliittikan resursseina. Käsite tulee lähelle kulttuuridiplomatiaa, mutta lähestyy asiaa hieman toisesta näkökulmasta. Pehmeä voimankäyttö pyrkii erottamaan pakottavat menetelmät houkuttelevista menetelmistä. Pakottaviin kuuluvat esimerkiksi sotilasvoima, talouspakotteet ja taloudellinen valta.³⁰

Pehmeästä vallasta on tullut yleisesti käytetty termi esimerkiksi mediassa ja valtioiden tapoja hyödyntää sitä on alettu arvioida erilaisten soft power -sijoituslistausten avulla. Tieteellisen tutkimuksen piirissä pehmeän vallan käsitettä on myös kritisoitu laajalti. Sitä on pidetty muun muassa liian länsikeskeisenä ja jakolinjaa pehmeän ja kovan vallan välillä liian yksinkertaistavana. Siinä missä kova valta on valtion aktiivista toimintaa, iso osa pehmeästä vallankäytöstä on valtion toiminnan ulottumattomissa. Esimerkiksi amerikkalainen kulttuuri on kiistatta levinnyt ympäri maailmaa kulutuskulttuurin, elokuvien, sarjojen ja erilaisten arvojen myötä. On kuitenkin kokonaan toinen asia, miten Yhdysvallat tätä vetovoimaa kykenee hyödyntämään vallankäytön osana. Käsitteen ongelmana on myös se, että pakottavia keinoja esiintyy myös pehmeiksi voimankäytön muodoiksi luonnehdittujen toimintamuotojen yhteydessä.³¹

Nye on vastannut kritiikkiin ehdottamalla pehmeän vallan tilalle käsitettä viisas tai älykäs vallankäyttö (*smart power*), jossa pehmeät ja kovat keinot yhdistyvät toisiaan täydentäen.³² Pehmeän vallan tilalle on ehdotettu myös kulttuurisen valtiomiestaidon (*cultural statecraft*) käsitettä. Kulttuurinen valtiomiestaito pitää pehmeän vallan tavoin sisällään kulttuurin, taiteet ja arvot eli kaiken sen, mikä jää sotilaallisen ja taloudellisen vallan ulkopuolelle. Käsite ei kuitenkaan ota yhtä suoraviivaisesti kantaa pakottamisen ja houkuttelun väliseen suhteeseen, joka kovan ja pehmeän vallan käsitteissä on hyvin selkeärajainen. Peh-

29. Gienow-Hect 2010, 10.

30. Joseph Jr. Nye, *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. Public Affairs 2005; Joseph S. Jr. Nye, Public Diplomacy and Soft Power. *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 616 (2008), 94–109.

31. Tuomas Forsberg & Hanna Smith, Russian Cultural Statecraft in the Eurasian Space. *Problems of Post-Communism* 63:3 (2016), 129–134.

32. Joseph Jr. Nye, Get smart. Combining Hard and Soft Power. *Foreign Affairs* 88:4 (2009), 160–163.

meä valta viittaa enemmän kulttuuristen resurssien onnistuneeseen käyttöön kuin toimintaan itseensä, kulttuurinen valtiomiestaito painottaa sen sijaan toiminnan keinoja ja välineitä sekä toimijuutta.³³

Suomi kohteena ja toimijana

Teemanumeron artikkeleissa pureudutaan kylmän sodan kulttuuridiplomatiaan Suomessa kahdesta näkökulmasta: kohteena ja aktiivisena toimijana. Tuore tutkimus valottaa Suomen asemaa kulttuuridiplomatian kansainvälisellä kentällä kylmän sodan eri vaiheissa. Artikkelit heijastavat myös kulttuuridiplomatian laajaa kenttää tarkastellen valtiotason sopimusjärjestelmiä, yksittäisten maiden Suomeen kohdistunutta toimintaa sekä Suomen kulttuuristen resurssien hyödyntämistä blokkien halkomassa maailmassa. Kylmän sodan alkuvuosina Suomen merkitys korostui erityisesti kulttuuridiplomatian kohdemaana. Heti välirauhan solmimisen jälkeen niin Yhdysvallat, Neuvostoliitto kuin muun muassa Iso-Britannia yrittivät vaikuttaa suomalaisiin kulttuurin ja taitteen välityksellä. Suomen sijainti idän ja lännen välissä, Neuvostoliiton poliittisessa vaikutuspiirissä, mutta kulttuurisesti osana länttä teki Suomesta otollisen alueen molempien osapuolten kulttuuriselle vaikuttamiselle kylmän sodan kiihtyessä. Kulttuuristen resurssien hyödyntäminen Suomen oman maakuvan ja identiteetin rakentamisessa alkoi vahvistua 1950-luvun lopulta lähtien painopisteinä koulutuksen merkityksen ja puolueettomuuden korostaminen.

Teemanumeron artikkelit ilmentävät kulttuuridiplomatian kentän ja toimijoiden moninaisuutta. Kulttuuridiplomatian tarve nousee valtioiden tavoitteista, mutta toimeenpanijoina on usein muitakin kuin valtiollisia organisaatioita, esimerkiksi kansalaisjärjestöjä, yksityisiä yrityksiä, jopa yksityishenkilöitä. Eri toimijoiden välisellä yhteistyöllä ja dialogilla on keskeinen merkitys kulttuuridiplomatian onnistumiselle, eikä rajanveto toimijan ja kohteen välillä ole aina täysin yksiselitteistä.

Kaksi ensimmäistä teemanumeron artikkelia tarkastelee Yhdysvaltain Suomeen kohdistunutta vaikuttamista. Marek Fields analysoi Yhdysval-

tain lyhytelokuvatoimintaa Suomessa kylmän sodan alusta 1970-luvun alkuun asti. On hyvin tiedossa, että amerikkalainen elokuva hallitsi suomalaisia elokuvateattereita heti sodan jälkeen. Tämä oli kuitenkin kaupallista toimintaa, johon valtiolliset toimijat vaikuttivat vain vähän. Sen sijaan kulttuuridiplomatian alaan kuuluvat erityisesti opetuselokuvat, joiden levittämiseen Yhdysvallat panosti Suomessa. Elokuvilla pyrittiin vaikuttamaan laajasti suomalaisiin ja heidän näkemyksiinsä Yhdysvalloista. Maija Koskisen artikkelissa puolestaan keskitytään Helsingissä vuonna 1953 järjestettyyn *American home* -näytelyyn, joka oli Yhdysvaltain viranomaisten ja Suomalais-Amerikkalaisen Yhdistyksen yhteinen voimannäyttö. Näyttely oli merkittävä tapahtuma, jossa Yhdysvaltain kulttuuridiplomatia yhdistyi leimallisella tavalla pehmeään voimankäyttöön pyrkien vakuuttamaan suomalaiset amerikkalaisen yhteiskunnan ja kulttuurin edistyksellisyydestä.

Kolmannessa artikkelissa Rony Ojajärvi ja Ilkka Huhta nostavat esiin Neuvostoliiton pyrkimyksen vaikuttaa suomalaiseen rauhanliikkeeseen. Kylmän sodan yhteydessä nostetaan usein esille uskonnollisten liikkeiden merkitys kommunisminvastaisessa taistelussa. Ojajärvi ja Huhta ovat tarttuneet teemaan, jossa näkyy Neuvostoliiton halu hyödyntää uskonnollisia liikkeitä ulkopoliittisten tavoitteidensa saavuttamisessa. Artikkelissa tarkastellaan rauhanliikkeen ja uskonnollisten yhteisöjen yhteenkietoutunutta historiaa Suomessa ja Neuvostoliiton pyrkimyksiä hyödyntää suomalaista rauhanliikettä neuvostomyönteisyyden luomisessa.

Hanna Korsberg analysoi artikkelissaan Kansallisteatteria kahden Saksan välissä. Korsberg on tutkinut itäsaksalaisen Berliner Ensemblen vierailua Kansallisteatterissa vuonna 1959 ja Kansallisteatterin vierailua Länsi-Berliinissä vuonna 1961. Vaikka Kansallisteatteri on yksityinen, kaupallinen teatteri, sillä oli merkittävä rooli Suomen kylmän sodan aikaisessa kulttuuridiplomatiassa. Korsbergin tarkastelemat vierailut osuvat paitsi hyvin jännitteeseen aikaan suurvaltojen välisissä suhteissa, myös Suomen ulkomaisten suhteiden kannalta haastaviin vuosiin. Nämä jännitteet

33. Forsberg & Smith 2016, 129–134; Tuomas Forsberg & Sirke Mäkinen, Introduction. Russia's Cultural Statecraft. Teoksessa Tuomas Forsberg & Sirke Mäkinen (toim.) *Russia's Cultural Statecraft*. Routledge 2021, 1–25.

heijastuivat osaltaan vierailujen toteuttamiseen, mutta samalla Korsberg osoittaa, että valtion ja muiden kulttuuridiplomatiaan osallistuneiden toimijoiden tavoitteet eivät olleet aina yhteneviä.

Louis Clerc ja Simo Mikkonen käsittelevät artikkelissaan Suomen kulttuuridiplomatian koukeroita valtionhallinnon näkökulmasta. Artikkelissa tarkastellaan suomalaista opiskelijavaihtoa aikana, jolloin kansainväliset suhteet laajenivat ja opiskelijavaihdosta tuli keskeinen toimintamuoto yliopistoissa ympäri maailman. Suomessa opetusministeriö otti keskeisen roolin opiskelijavaihtojen toteuttamisessa, mutta tämä ei tapahtunut ongelmitta ja vaati useiden vuosien kädenvääntöä erityisesti ulkoministeriön kanssa. Opetusministeriön ja ulkoministeriön eriävät näkemykset kulttuuridiplomatian tavoitteista ja toteuttamisesta valaisevat kulttuuridiplomatian toimintaympäristön kehittymistä Suomessa.

Laura Ipatti kääntää katseen Euroopasta ja Yhdysvalloista Japaniin ja kylmän sodan loppuvuosiin. Ipatin artikkeli osoittaa, että kylmän

sodan päätyminen on osittain keinotekoinen raja kulttuuridiplomatian ja kulttuurisuhteiden muotoutumisessa pitkällä aikavälillä. Tämä näkyy hyvin Suomen ja Japanin suhteissa, jotka lähtivät kehittymään voimakkaasti aikana, joita on pidetty suomettumisen syvimpinä vuosina. Samalla Suomen Japaniin suuntautunut kulttuuridiplomatia paljastaa valtion monenlaiset yhteenkietoituneet tavoitteet. Maakuvan kehittämisen ja kulttuurikontaktien avulla Suomi pyrki ennen kaikkea vauhdittamaan taloudellisia ja kaupallisia tavoitteitaan Japanissa.

Pia Koivunen on Venäjän historian dosentti ja yleisen historian yliopistonlehtori Turun yliopistossa.

Sähköposti: pia.koivunen@utu.fi

Simo Mikkonen on Venäjän ja Itä-Euroopan historian dosentti ja yliopistotutkija Jyväskylän yliopistossa.

Sähköposti: simo.mikkonen@jyu.fi